

نقش وقف در کتاب‌شناسی و بسط علمی تمدن اسلامی

محمد نوری

مقدمه

می‌توانند با یکدیگر داشته باشند. اطلاع‌رسانی در ارتباط فرهنگی، کارسازترین ابزار است. اطلاع‌رسانی و تمدن، رابطه دوسویه دارند. پیشرفت نهادهای تمدنی به ارتقای اطلاع‌رسانی منجر می‌شود و از سوی دیگر اطلاع‌رسانی به بسط و ترویج تمدن کمک می‌کند. در کنار دو مقوله تمدن و اطلاع‌رسانی، «وقف» به عنوان مقوله سوم، به وثیق شدن پیوند آن دو و تعامل بیشتر و قوی‌تر آنها می‌انجامد.

وقف، نقش زیادی در تمدن اسلامی داشته است. مساجد، بیمارستان‌ها و مدارس بر پایه وقف اداره می‌شده‌اند. البته تأثیرات تمدن‌ساز وقف منحصر به تمدن جهان اسلام نبود و در تمدن اروپا نیز مؤثر بود و این تأثیرات گونه‌های مختلف داشت. یک گونه آن تأثیر فهرست‌نگاری اسلامی بر اطلاع‌یابی غرب از ذخائر غنی علمی اسلامی بود؛ چرا که فهرست‌های کتابخانه‌های

تمدن اسلامی همانند دیگر تمدن‌ها دارای ابعاد مختلف از جمله بُعد علمی است. اطلاع‌رسانی جایگاه ویژه‌ای در هویت و بسط بُعد علمی تمدن اسلامی داشته است. مسلمانان با بهره‌گیری از میراث فرهنگ یونان و روم و آثار علمی سریانی، فضای جدیدی در فرهنگ مدنیت اسلام گشودند. این تبادل آگاهی مسلمانان و به تعبیر امروزی رد «اطلاع‌رسانی» جنبه علمی تمدن اسلامی را از زوایای مختلف تعمیم و تعمیق بخشید.

همان‌گونه که «تا مرد سخن نگفته باشد عیب و هنرش نهفته باشد»، سخن گفتن یا کتابت، تراوش‌های منطقی و علمی هر فرد و نشانگر ماهیت و جوهره درونی او است. در مورد تمدن‌ها هم آثار علمی نشانگر مطاوی و محتوای آنهاست و از سوی دیگر ارتباط تمدن‌ها هم از همین طریق است. تمدن‌ها چندگونه ارتباط قسری، طبیعی و فرهنگی

۱. نگاه کنید به الوقف و اثره فی تشیید بنیة الحضارة الاسلامیه، صص ۱۲-۱۷؛ الاوقاف و دورها فی تشیید بنیة الحضارة، صص ۲۶-۳۴.

اسلامی از سده چهارم در سراسر جهان منتشر شد.^۲ این تأثیر را در بخش‌های بعدی بیشتر توضیح خواهیم داد. لیکن در این گزارش به نوع دیگری از این تأثیر واقف آشنا می‌شویم:

فرانسوی‌ها به دلیل ارتباط با تمدن اسلامی از طریق اندلس در دوره رنسانس، و توجه به اهمیت علمی وقف، اموال زیادی را وقف کردند. گفته‌اند در دوره لویی سیزدهم در سده هفدهم موقوفات یک سوم فرانسه را در بر می‌گرفت.

این مقاله به بررسی تأثیر وقف بر فرایند اطلاع‌رسانی و نقش اطلاع‌رسانی در تمدن اسلامی می‌پردازد. منظور از وقف در این مقاله، فقط کالاهای موقوفه فرهنگی مانند کتاب است و اطلاع‌رسانی را فقط در چهارچوب کتاب‌شناسی و فهرست‌نگاری آثار مکتوب لحاظ می‌کنم. در اینجا بُعد فرهنگی و علمی کتاب‌شناسی اهمیت دارد.

پیشرفت تمدن اسلامی منحصر به دانش‌های نظری مانند فلسفه و کلام و علوم کاربردی نظیر داروسازی نبود، بلکه در علوم و فنونی همچون فهرست‌نگاری، به فتاوری بسیار پیشرفته‌ای رسیده بودند.^۳ بر اساس همین پیشرفت بود که کتابخانه‌ای مانند بیت‌الحکمه توانست در ترویج فرهنگ مسلمانان و جلب توجه دانشمندان غرب مؤثر باشد.^۴

اهمیت کتاب‌شناسی در بین مسلمانان

اطلاع‌رسانی در تولیدات فرهنگی، در گذشته در قالب کتاب‌شناسی و فهرست‌نویسی ارائه می‌شده و در طول تاریخ تحولات متعدد داشته است. همان‌گونه که ترجمه منابع، تأثیر شگرفی در تمدن اسلامی داشت و از دوره شکوفایی آن به «نهضت ترجمه»، یاد می‌شود، فهرست‌نگاری هم نقش زیادی در تمدن اسلامی داشته و دوره رونق آن را می‌توان «نهضت فهرست‌نگاری» نامید.^۵

دوره‌ای که یکی از ثمرات آن الفهرست ابن‌ندیم (ابوالفرج محمد بن ابی یعقوب بن سحاق الندیم، درگذشت: ۳۸۰ یا ۳۸۵ ق) است. الفهرست در واقع، کارنامه اطلاعات آثار اسلامی تا پایان سده چهارم است.^۶ ابن‌خیر (ابوبکر محمد بن خیر بن خلیفه، متولد در ۵۰۲ ق در اشبیلیه) فهرست دیگری از آثار موجود در شمال آفریقا و اندلس تدوین کرد که زیر عنوان فهرسته ما رواه عن شیوخه عن الدواوین المصنفة منتشر شده است.^۷ بعضی، فهرست‌نویسی را از ابداعات خاص مسلمانان

در سده‌های میانی دانسته^۸ و آن را نتیجه طبیعی کثرت تألیفات و وسعت انتشار کتاب می‌دانند.^۹

فهرست‌نویسی انواع مختلفی مانند فهرست‌نگاری نام‌های خاص، فهرست‌نگاری مکان‌های جغرافیایی، فهرست علوم (classification) و فهرست منابع دارد که در اینجا فقط به فهرست‌نویسی منابع مکتوب به عنوان نوعی اطلاع‌رسانی می‌پردازیم. فهرست کلمه‌های فارسی و در عربی به صورت فهرس نیز به کار می‌رود. امروزه در فارسی جای خود را به واژگان کتاب‌شناسی و مآخذشناسی و در انگلیسی Bibliography سپرده است.

تمدن اسلامی کتاب را به عنوان راهنما و منبع اطلاعات، بسیار گرامی داشته و شاید بتوان گفت تمدن اسلامی یک تمدن فرهنگی مبتنی بر کتاب است. گاهی ادعا شده که این تمدن از این نظر، همانندی ندارد.^{۱۰} این رویکرد عمومی، به افزایش تیراژ و تعدد عناوین کتاب‌ها منجر شد و به ناچار متصدیان کتاب و کتابخانه‌ها به فهرست‌نگاری و تدوین کتاب‌شناسی رو آوردند. در گزارشی از یک نفر اندلسی در سده هشتم قمری آمده است که کتابنامه‌ای پنجاه و شش جلدی دیده است. این کتابنامه فقط به ارائه مشخصات مآخذشناسی آثار مانند عنوان کتاب می‌پرداخته است.^{۱۱}

در فرهنگ اسلامی سه شکل فهرست دیده شده است:

۱. فهرست‌های لفافه‌ای که عمدتاً اسناد بود.

۲. فهرست‌های کتابچه‌ای، این نوع فهرست از سده‌های

میانه تا سده بیستم در کتابخانه‌ها مرسوم بود.

۳. فهرست‌های کارتی که در عربی تذکره و تذاکیر می‌نامند و ابن‌صیرفی توصیه به تهیه این نوع فهرست کرد.^{۱۲}

واقفان استفاده از فهرست‌های لفافه‌ای را بهتر می‌پسندیدند چون اسناد وقف محفوظ‌تر می‌ماند. تعداد بسیاری از این نوع فهرست به ما رسیده است که از آن جمله می‌توان به فهرست کتابخانه‌های ضیائیه، مدرسه شرفیه در حلب، شیخ شمس‌الدین محمد مراکشی، مسجد امیر محمد یک ابودهب اشاره کرد.^{۱۳}

تأثیر وقف بر کتاب‌شناسی

تا کنون پژوهش‌های مفصلی درباره تأثیرات وقف بر توسعه دانش، بسط فرهنگ کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی منتشر شده است.^{۱۴} اما اینکه وقف چه و چگونه تأثیراتی بر فهرست‌نگاری و کتاب‌شناسی داشته کمتر مورد

۲. الوقف فی خدمة البحث العلمی، ص ۱۴.
۳. بیت الحکمة، ص ۴۳۷.
۴. همان، صص ۴۳۶-۴۳۶.
۵. نگاه کنید به تطور علم التاریخ الاسلامی، صص ۱۹۳-۱۹۹؛ مقدمه شعبان خلیفه بر الفهرست، ص ۱۶.
۶. همان، ص ۴.
۷. برای توصیف و چاپ‌های مختلف این کتاب نگاه کنید به مقاله «کارنامه فرهنگ مکتوب در غرب اسلامی».
۸. کتابخانه‌های عمومی و نیمه‌عمومی، ص ۳۲۹.
۹. تطور علم التاریخ الاسلامی، ص ۱۹۳.
۱۰. همان، ص ۱۵.
۱۱. کتابخانه‌های عمومی و نیمه‌عمومی، ص ۱۵؛ دانش مسلمین، ص ۸۷.
۱۲. الکتب و المكتبات فی العصور الوسطی، ص ۴۰۰.
۱۳. همان، ص ۴۰۱.
۱۴. مثلاً نگاه کنید به تاریخ آموزش در اسلام، صص ۲۸۰-۳۰۰؛ تاریخ تعلیم و تربیت در اسلام، صص ۲۷۷-۲۸۱.

تأمل و بررسی بوده است. وقف از دو جهت به توسعه فهرست‌نگاری کمک کرد: یکی فهرست‌های آثار مکتوب موقوفه که به عنوان ثبت مالی و حقوقی موقوفه‌ها، تدوین می‌شد و دوم وقف کتاب و کتابخانه.

فهرست‌واره‌های آثار مکتوب موقوفه

وقف‌کنندگان کتابخانه‌های کوچک و بزرگ، وقف‌نامه را همراه فهرستی از کتاب‌های وقفی تنظیم می‌کردند. این فهرست‌ها، نقش زیادی در فرایند و تطور فهرست‌نویسی داشته است. این فهرست‌ها در اصل اسناد حقوقی و مالی بودند و گاهی برای تعیین موقوفه‌ها و تدبیر برای عدم بازگشت آنها تهیه می‌شدند. بسیاری از این فهرست‌ها برای ثبت در دفتر دیوان قضائی یا سازمان اوقاف نوشته می‌شدند.

این فهرست‌ها غیر از ماهیت مالی و حقوقی، نقش اطلاع‌رسانی هم داشته‌اند. چون اصل یا نسخه‌ای از آنها در معرض دید مراجعه‌کنندگان قرار می‌گرفت یا پس از مدتی در کشورهای دیگر، پژوهشگران به مطالعه آنها می‌پرداختند و خواسته‌های خود را پی‌گیری می‌کردند؛ از اینها گذشته مورخان و کتاب‌شناسان از آنها به عنوان یک سند علمی - تاریخی استفاده می‌کردند.

حسن افندی مفتی شهر حلب ساختمان مسجدی را همراه مجموعه‌ای از کتاب‌ها وقف کرد و فهرست تمامی کتاب‌ها را به عنوان وقف‌نامه تدوین نمود.^{۱۵} گزارش ابوحسن بیهقی از فهرست کتابخانه صاحب بن عباد (درگذشت ۳۸۵ق) - که خود نیز دیده است - ده جلد است.^{۱۶} کتابخانه عضدالدوله (درگذشت ۳۷۲ق) در شیراز توسط مقدسی این‌گونه توصیف شده است: هر قسمت از این کتابخانه فهرست‌هایی داشت که نام کتاب‌ها در آن ثبت شده بود.^{۱۷}

خزانة الحکمة مأمون دارای فهرست حجیمی بوده است که جستجوی هر کتاب از طریق آن انجام می‌یافته است.^{۱۸} ابن‌سینا فهرست کتابخانه سامانیان را دیده و مطالعه کرده است و اعجاب خود را از اهمیت آن بیان کرده است.^{۱۹} کتابخانه مدرسه نظامیه، فهرستی مرتب شامل شش‌هزار جلد کتاب داشت.^{۲۰}

در برخی موارد، اسناد خاص دال بر وقفی بودن فهرست‌ها وجود دارد. مثلاً وقف‌نامه کتابخانه احمدیه حلب شامل فهرست کتاب‌ها هم هست و در ابتدای وقف‌نامه تصریح شده که عناوین آثار یک‌به‌یک در دفتر

ضمیمه آمده است.^{۲۱}

فهرست کتابخانه الحکم در اندلس شامل چهل و چهار جلد بود که هر جلد بیست صفحه داشت. در صفحه اول جلد نخست، وقف‌نامه کتاب درج شده است که متن آن به این شرح است:

ستایش خدا را به سبب رحمت‌هایش و سلام بر رسول اکرم (ص) و اهل بیت و اصحابش که با راهنمایی‌های او پرورش یافته‌اند. تمامی کتاب‌هایی که عناوین آنها در این دفتر آمده و مطابق آنچه در وقف‌نامه موجود نزد مدیر مدرسه، وقف مؤید کردم. این وقفی معتبر و مشروع است و حکم قاضی بغداد مؤید آن است.^{۲۲}

قاضی شهر حلب هم بر آن تأییدیه نوشته است که بخشی از آن چنین است:

اسامی کتاب‌های نفیس و وقف‌شده مندرج در کتاب حاضر با آنچه در وقف‌نامه نوشته شده و گواهان حاضر آن را تأیید کرده، تطبیق می‌کند.^{۲۳} گزارش دیگر این‌گونه است: «این چهل و چهار جلد، فقط مربوط به دیوانهای شعر این کتابخانه است»^{۲۴}.

سندی در کتابخانه آل‌صالح البنیان هست که فهرست سی عنوان کتاب وقفی است.^{۲۵} فهرست کتاب‌های خطی که عبدالله بن فیصل وقف کرده و فهرست کتاب‌های وقفی محمد بن فیصل بن ترکی گزارش شده است.^{۲۶} کتابخانه عارف حکمت از قدیمی‌ترین و مهمترین کتابخانه‌ها در عربستان سعودی است و در ۱۲۷۰ق تأسیس شد. در متن وقف‌نامه آن تصریح شده که دفتر ثبت به عنوان فهرست کتاب‌ها باشد.^{۲۷}

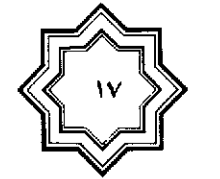
بنابراین از اولین فهرست‌ها یعنی فهرست کتابخانه الحکم اندلسی، عضدالدوله و فهرست کتابخانه دارالعلم سابور^{۲۸} تا کنون بسیاری از وقف‌نامه‌های کتابخانه‌ها و حتی اموال شخصی، فهرست‌های کتاب‌ها وجود دارد.

این فهرست‌ها براساس الفبایی عنوان یا موضوع طبقه‌بندی می‌شده است.^{۲۹} برای کتاب‌هایی که الکندی وقف کرد، خود او فهرستی بر اساس موضوع تنظیم کرد. اما فهرست کتابخانه احمدیه حلب بر اساس الفبای عنوان تنظیم شده است.^{۳۰}

نویسندگان این فهرست‌ها یا خود اوقاف یا متخصصان در کتابداری و یا افراد عادی غیرمتبحر بودند. فهرست دارالعلم بغداد را سابور بن اردشیر نوشت.^{۳۱} عبدالهادی کتاب‌هایی که خود وقف کرده بود فهرست کرد.^{۳۲} هر چند

مپرشاویلا

سال دهم شماره ۲

۱۵. کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی، ص ۳۲۳.
۱۶. معجم الأدباء، ج ۲، ص ۳۱۵-ارشاد، ج ۲، ص ۳۱۵.
۱۷. احسن التقاسیم، ص ۴۴۹.
۱۸. رسائل البلقاء، صص ۴۷۹-۴۸۰.
19. Turkestan.PP.9-10
۲۰. صید الخاطر، صص ۳۶۶-۳۶۷.
۲۱. کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی، ص ۳۲۳.
۲۲. العبر، ج ۴ ص ۱۴۶.
۲۳. کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی، ص ۳۲۵.
۲۴. نفع الطیب، ج ۱، ص ۱۸۶.
۲۵. سهام المرأة فی وقف الکتب، صص ۱۷-۱۸.
۲۶. دور ائمة آل‌سعود، صص ۱۴-۱۷.
۲۷. وقفیة مکتبة شیخ الاسلام عارف حکمت، ص ۹.
۲۸. کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی، ص ۳۲۲.
۲۹. همان، صص ۳۲۵-۳۲۷. نقش کتابخانه‌های مسجد، ص ۲۶۱.
۳۰. همان، ص ۳۲۳.
۳۱. همان، ص ۳۲۵. الکتب و المکتبات فی العصور الوسطی، ص ۴۰۳.
۳۲. همان، ص ۳۲۸.

فهرست‌هایی که غیر از کتابداران تهیه می‌کردند، غیرفنی و فقط ثبت مالی و حقوقی بود و در فرایند ارتقای این دانش خلل ایجاد می‌کرد^{۳۳}، اما فهرست‌هایی که از آن روزگار به یادگار مانده است نشانگر پیشرفتگی این دانش است. فهرست ابن‌ندیم و فهرست ابن‌خیر، دو نمونه تکامل‌یافته از فهرست‌نویسی اسلامی است. فخرالدین ابراهیم بن حسن بن بواب، کتابدار مدرسه بشیریه در بغداد، فهرست‌نگاری کتابخانه این مدرسه را در سال ۷۱۴/ق/۱۳۱۴م به شیوه‌ای جالب به پایان رساند.^{۳۴}

به هر حال فهرست‌های آثار وقفی با تحول دانش و فن فهرست‌نگاری در تمدن اسلامی ارتباط وثیق دارد. فهرست‌های چندین جلدی کتابخانه‌هایی نظیر الحکم در اندلس و قاضی فاضل گویای این واقعیت است. کتاب‌شناسی بدون توجه به این‌گونه فهرست‌ها و موقوفه‌ها نمی‌توانسته تحول یابد. البته این تأثیر را باید در دو بُعد ملاحظه کرد: یکی استفاده از فهرست‌های کتاب‌های وقفی توسط مراجع‌کنندگان به کتابخانه‌ها و پژوهشگران و به عبارت دیگر کاربری آن فهرست‌ها از سند «مالی» به «اطلاع رسانی» و دوم ارائه اطلاعات دست اول به فهرست‌نگارانی همچون ابن‌ندیم.

وقف کتاب و کتابخانه

گسترش کتابخانه‌ها و کتابداری با ارتقای دانش کتاب‌شناسی در ارتباط است. زیرا با ازدیاد عناوین کتاب‌ها، مراجعه به آنها فقط از طریق فهرست میسر است. از سوی دیگر وقف، نقش زیادی در گسترش کتابخانه‌ها و کتابداری و نشر کتاب داشته است. چون اهدافی همچون نشر اندیشه اسلامی در پرتو چنین وقف‌هایی به دست می‌آمد^{۳۵}. در جهان اسلام همواره چهار نوع کتابخانه وقفی و چهار گونه کتاب وقفی وجود داشته است:

۱. کتابخانه‌های مساجد مانند جامع میافارقین، جامع ابوحنیفه بغداد، جامع الازهر قاهره، جامع نیشابور و مسجد نبوی مدینه که کتابخانه‌های وقفی بزرگی داشته و دارند^{۳۶}.
۲. مدارس و دانشگاه‌ها مانند مدرسه ابوحنیفه (تأسیس ۴۵۹ق)، مدرسه نظامیه (تأسیس ۴۵۹ق) و مدرسه مستنصریه (تأسیس ۶۳۱ق)؛
۳. کتابخانه‌های مستقل مانند دارالعلم موصل، دارالعلم بغداد، دارالحکمة قاهره؛
۴. کتابخانه‌های خصوصی عالمان و سیاستمداران مانند کتابخانه خطیب بغدادی (درگذشت ۴۶۳ق).^{۳۷}

تاکنون مباحث فراوانی درباره این موضوع ارائه شده است. گورکیس عواد کتابخانه‌های وقفی تا سده دهم قمری را فهرست کرد^{۳۸} و حبیب‌الزیات، کتابخانه‌های وقفی دمشق را معرفی کرده است^{۳۹}. کتابخانه‌های فراوان وقفی که در شبه‌جزیره عربستان پراکنده‌اند که مشخصات آنها گزارش شده است.^{۴۰}

برای توجه به اهمیت کتابخانه‌ها در فرایند کتاب‌شناسی به این گزارش توجه شود: «تقریباً تمامی مورخان بر این باورند که کتابخانه‌های مساجد بخش مهمی از کتابخانه‌داری اسلامی است»^{۴۱}.

علی‌رغم تفکری که به دلیل هزینه بالای کتابخانه‌ها، تأسیس، تجهیز و اداره کتابخانه‌ها را از وظایف دولت می‌داند^{۴۲}، واقعیت آن است که بسیاری از کتابخانه‌ها توسط افراد نیکوکار، عالمان دینی یا چهره‌های سرشناس وقف شده‌اند^{۴۳} و حقیقت تلخ آن است که هم‌اکنون اطلاعات کمی از آن همه کتاب‌های موقوفه وجود دارد. دلیل این رخداد، ضعف اطلاع‌رسانی بوده است. به عبارت دیگر کتاب‌شناسی‌های متقن برای آنها تهیه نشده یا فهرست آن به درستی حفظ نشده است. برای نمونه در گزارش‌ها هست که همسر معتصم خلیفه عباسی، کتاب‌های زیادی برای مدرسه بشیریه بغداد وقف کرد و از میان آنها غیر از کتاب العیون و النکت ماوردی شناخته شده نیست. گویا فهرست آن از بین رفته است.^{۴۴}

یک پژوهشگر غربی به نام هورن مکنسن^{۴۵} که سال‌ها به پژوهش درباره کتابخانه‌های اسلامی پرداخته می‌نویسد: کتابخانه‌های بزرگ قرطبه و طلیطله به گونه‌ای بودند که مسیحیان و مسلمانان از سراسر جهان به آنجا روی می‌آوردند. دانشگاه الازهر باگذشت نزدیک به هزار سال هنوز مشهورترین مرکز آموزشی جهان اسلام است.^{۴۶}

استفاده از کتابخانه‌های بزرگ جهان اسلام همچون کتابخانه کنگره آمریکا یا کتابخانه ملی انگلستان در این زمانه که صدها پژوهشگر در روز از سراسر جهان از آن استفاده می‌کنند، بدون فهرست راهنما میسر نبود. از سوی دیگر پیش از مراجعه پژوهشگران به این کتابخانه‌ها، باید اطلاعاتی از این مخازن می‌داشتند. این آگاهی‌ها از طریق نشر فهرست‌های این کتابخانه‌ها انجام می‌یافت. معمولاً کتابدارها به هنگام تنظیم کتاب‌ها به ثبت آنها هم می‌پرداختند. از این قاضی نقل شده که وقتی کتابخانه ابوحنان در سال ۷۵۰/ق/۱۳۴۹م در مسجد قرویین فاس

۳۳. همان.

۳۴. همان.

۳۵. جهود وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف، ص ۲.

۳۶. نگاه کنید به المسجد و اثره فی تطویر التعليم، صص ۷-۱۰؛ الوقف و اثره فی تشیید بنیته، ص ۱۴؛ تاریخ کتابخانه‌های مساجد.

۳۷. الوقف فی خدمة البحث العلمی، صص ۱۵-۱۶.

۳۸. نگاه کنید به خزائن الكتب القديمة فی العراق؛ اسهام المرأة فی وقف الكتب.

۳۹. نگاه کنید به خزائن الكتب فی دمشق و ضواحيها.

۴۰. نگاه کنید به: «المكتبات الوقفية فی المملكة السعودية»؛ دور القطاع الخاصة فی دعم المكتبات، صص ۳-۵.

۴۱. تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ص ۱۱.

۴۲. الجهود العلمیة و العملیة، ص ۲۷.

۴۳. مثلاً نگاه کنید به اسهام المرأة فی الوقف الكتب، صص ۱۱۸؛ الجهود العلمیة والعملیة، ص ۳۳.

۴۴. اسهام المرأة فی وقف الكتب، ص ۵.

45. Ruth Stellhorn Mak. kensen

46. Background of the History of Muslim Libraries", p.123

۴۷. «خزانة العرویین و نوادرها»، ص ۴؛ نقش کتابخانه‌های مساجد، ص ۲۷۳.
۴۸. نگاه کنید به تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ص ۱۵۲.
۴۹. همان، صص ۱۵۲-۱۵۴.
50. Bustaf L. Flugel.
۵۱. تاریخ الجامع الازهر، ص ۲۹۸.
52. Titus Burchardt.
53. History of muslim Education, p.58.
۵۴. نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۲۷۳.
۵۵. تاریخ آموزش در اسلام، ص ۱۵۰.
۵۶. همان، ص ۲۹۱.
۵۷. «اضواء علی الوقف عبر العصور»، ص ۷۲.
۵۸. «مکتبه عربیه فی وثیقه عثمانیه»، ص ۶۹.
۵۹. خزائن الکتب القدیمه، ص ۱۵۲.
۶۰. مقدمه شعبان خلیفه بر الفهرست، ص ۱۶.
۶۱. همان، صص ۱۶-۱۷.
۶۲. تطور علم التاريخ الاسلامی، ص ۱۹۷.
۶۳. کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی، ص ۱۲۲.
۶۴. التشرات العسری الاسلامی، ص ۱۲۴.
۶۵. نگاه کنید به کنفرانس بین المللی فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۳۶۴.

کتابداران مسجد قیروان به فهرست‌نگاری هم پرداختند.^{۵۴} معمولاً هزینه‌های کتابخانه‌ها از درآمد وقفی تأمین می‌شد^{۵۵} کمک‌های موقوفات به کتابداری (مدیریت کتابخانه‌ها) در واقع بر ارتقا و بسط فهرست‌نویسی هم می‌افزود. شبلی به نقل از ابوریثه می‌نویسد: «یعقوب کیسل به دستور العزیز بالله خلیفه فاطمی ماهانه یک‌هزار دینار به این امور اختصاص داد»^{۵۶}.

و در گزارش دیگر می‌خوانیم:

کتابخانه‌ها که از سوی خلفا، امرا، علما و ثروتمندان تأسیس و تجهیز می‌شد و کتابداران، مترجمان، نسخ و خدمه‌ها در آن مشغول بودند، از اموال اوقاف به آنها داده می‌شد.^{۵۷}

محب‌الدین کتابخانه‌ای در سال ۹۳۴ق/ ۱۵۲۷م در قاهره ساخت و کتاب‌های آن را وقف کرد و در وقف‌نامه آن وظایفی برای کتابدار معین کرد و بودجه‌ای به آن اختصاص داد.^{۵۸} ابن‌ساعی در انتصاب نامه ضیاء‌الدین ترکستانی به کتابداری مسجد ابوحنیفه بغداد در ۶۰۴ق/ ۱۲۰۷م، از جمله مسؤولیت‌های او را ثبت کتاب‌ها و کنترل موجودی کتابخانه با فهرست بر می‌شمارد.^{۵۹}

همین فهرست‌نگاری‌های کتابخانه‌ها بود که در کار کسانی همچون ابن‌ندیم مؤثر بود. ابن‌ندیم که گاهی به نام خازن از او یاد می‌شود، برای تدوین الفهرست از کتابخانه بیت‌الحکمه و دیگر کتابخانه‌های بغداد استفاده کرد.^{۶۰} کتابخانه‌های دوره ابن‌ندیم دارای میلیون‌ها جلد کتاب بود. پیش از ابن‌ندیم کارهای زیادی در زمینه فهرست‌نویسی انجام نیافته و هنر او این بود که کارهای دیگران را ارتقا بخشید و فهرست‌نویسی را به کمال رساند.^{۶۱} ابن‌ندیم از فهرست کتابخانه ابن‌کوفی بهره برد.^{۶۲} از خبری که او از کتابخانه بصره می‌دهد و آن را خزانة الوقف می‌نامد، معلوم است که با آن آشنایی داشته است.^{۶۳}

تحول سریع علوم، فتوحات و ورود کتب به جهان اسلام و تألیف انبوه کتاب‌ها سه مقوله به هم مرتبط هستند که مجموعه آنها در تمدن اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارند. از سوی دیگر تحول دانش‌ها، فن رده‌بندی را ارتقا داد و رده‌بندی به عنوان عنصری مهم در فهرست‌نگاری به کار گرفته شد. همچنین تألیف انبوه و ورود کتب‌های زیاد، فهرست‌نگاری را به ضرورتی اجتناب‌ناپذیر تبدیل کرد.^{۶۴} می‌توان گفت نهضت ترجمه و نهضت تألیف، تولید انبوهی را به همراه داشت که نتیجه طبیعی آن نهضت فهرست‌نگاری بود.^{۶۵} وقتی این تحولات بهتر فهم می‌شود که بدانیم

تأسیس شده، مؤسس آن یعنی سلطان متوکل ابوعمران، کتابداری را به ثبت کتاب‌ها موظف کرد.^{۴۷}

گاهی فهرست‌ها به صورت کاتالوگ‌های خیررسانی تهیه می‌شد. این کاتالوگ‌ها هر چند ارزش علمی نداشت و صرفاً اطلاعاتی را درون مخزن کتاب ارائه می‌کرد ولی ارزش اطلاعاتی داشت.^{۴۸}

معمولاً هر کتابخانه بخش فهرست‌نویسی داشته است. این بخش‌ها در واقع واحدهای کوچک اطلاع‌رسانی از درون مایه تمدن اسلامی بودند. به عبارت دیگر چکیده تمدن اسلامی، آرا و نظرات علمی در عرصه‌های مختلف فیزیک، شیمی، ریاضی، کلام، فلسفه، فقه، حدیث، علوم قرآن و ادبیات بود که در کتاب‌ها و رسائل مکتوب می‌شد. فهرست‌نویسان با انتشار اطلاعات مربوط به آن منابع مکتوب در واقع به نشر نظرات دانشمندان مسلمان و در نهایت در بسط علمی تمدن اسلامی کمک می‌کردند.

جالب است بدانیم با افول تمدن اسلامی، فهرست‌نویسی از بین نرفت و گزارش‌هایی مؤید بر ادامه این فعالیت در کتابخانه‌های مختلف جهان اسلام وجود دارد.^{۴۹} با رشد فعالیت‌های خاورشناسان، آنان با مطالعه و کاوش در کتابخانه‌های جهان اسلام به تدوین کتاب‌شناسی‌های جدید و مورد نیاز پژوهشگران جهان بر اساس تکنیک‌های نو پرداخته‌اند. گویا در یکی دو سده اخیر فهرست‌نگاری و کتاب‌شناسی اسلامی با ضعف‌های روشی و ابزاری که داشت، نتوانسته است در ابعاد جهانی به ایفای وظیفه مطلوب پردازد. خاورشناسانی همچون بروکلمان، فولگل، سزگین و بورخارت با پژوهش در منابع اسلامی و حتی مسافرت به شرق و مطالعه مستقیم کتابخانه‌های مسلمان، گام‌های جدی در این زمینه برداشتند. گوستاو لوین فولگل^{۵۱} خاورشناس آلمانی به هنگام مطالعه درباره کتابخانه الازهر، در یکی از کتابخانه‌های وین نسخه‌ای را یافت که تمام کتاب‌های موجود الازهر را فهرست کرده بود. او بعداً آن را منتشر کرد.^{۵۲} تیتوس بوخارت^{۵۲} با مسافرت به الازهر، فهرستی از کتاب‌های آنجا تدوین کرد و به چاپ رساند.

کتابخانه‌ها را غالباً افراد متبحر و کتاب‌شناس و مدیر، اداره می‌کردند. مدیر کتابخانه که امروزه کتابدار نامیده می‌شود، درگذشته خازن، امین، وکیل، ناظر، صاحب، محافظ و قیم کتابخانه نامیده می‌شد. کتابدار علاوه بر فراهم کردن کتاب برای کتابخانه، صحافی و تجلید، پاسخگویی به ارباب رجوع و نظارت بر استنساخ، وظیفه نظارت بر فهرست‌نویسی را هم بر عهده داشت.^{۵۳} مقرر شده بود که

مسلمانان از قرن هشتم میلادی به کاغذ دست یافتند و این، نقطه عطفی در تحولات علمی بود. چون کاغذ، هم وسیله زیاد شدن تولید منابع مکتوب و هم عامل افزایش تبادل اطلاعات آن منابع بود.^{۶۶}

از منظر دیگر می‌توان به پیوند مقوله‌های تولید آثار علمی و اطلاع‌رسانی پرداخت. در هر جامعه‌ای که دانش‌ها شکوفا شود و نهادهای مدنی کارآمدی داشته باشد به طوری که بتواند نیازها و ضرورت‌های انسان را پاسخگو باشد، به دلیل همانندی و تشابه نیازمندی‌های بشر، دیگر جوامع هم برای اقتباس تجارب و کسب دانش‌ها به سوی آن جامعه خواهند آمد. این تجارب و دانش‌ها از راه آثار علمی منتقل می‌شود؛ اما پیش از رفتن به سراغ آن آثار، لزوماً باید کسب اطلاعات شود. از این‌رو در دوره شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی، اطلاع‌رسانی به عنوان یک ضرورت، از درخواست‌های استفاده‌کنندگان از منابع بود.^{۶۷}

وقف و اطلاع‌رسانی جدید

رشد و بالندگی فرهنگ و تمدن اسلامی در دوره جدید به عوامل متعدد بستگی دارد که مهم‌ترین آنها اطلاع‌رسانی است. زیرا جهان انسانی، ماهیت جدیدی یافته است و اطلاع‌رسانی فراگیر شده است. در این فضای جدید قطب‌های فرهنگی برتر، کارآمدی بیشتر برای جذب فرهنگ‌های دیگر و نفوذ آنها را دارند که گاه به استحاله می‌انجامد. این برتری دو مقوم اساسی منطق انسانی و فناوری دارد.

در این عصر، فرهنگ اسلامی نمی‌تواند در انزوا زیست کند بلکه باید در عرصه‌های فرهنگی جهان به عنوان یک قطب حضور داشته باشد. این حضور با اطلاع‌رسانی مطلوب و کارآمد، کارآیی خواهد داشت. همان‌گونه که قبلاً از طریق اطلاع‌رسانی از طریق فهرست‌نگاری، آرمان‌ها و آموزه‌های متعالی و پیشرفته مسلمانان را به جهان معرفی کرد و اروپای قرون وسطی را مجذوب تمدن اسلامی ساخت. امروزه هم با اطلاع‌رسانی مناسب می‌توان عمق و گستره فرهنگ اسلامی را معرفی کند و همان‌گونه که وقف در ارتقای عملیات‌های فهرست‌نگاری سنتی نقش اساسی داشت، امروز هم وقف می‌تواند عملیات مدرن اطلاع‌رسانی و از جمله تهیه کتابنامه را گسترش دهد. در دهه اخیر مدیران وقف در جهان اسلام به این فکر توجه کرده‌اند. در مقاله‌ای به تجهیز کتابخانه‌ها به دستگاه‌های جدید اطلاع‌رسانی مانند

اینترنت و فهرست‌نویسی پیشرفته اشاره شده^{۶۸} و در گزارش دیگر، توصیه به استفاده‌ی خادمانه و وقف به نشر اسلام شده است.^{۶۹}

تعامل تمدن اسلامی و تمدن غرب

ارتباط علمی مسلمانان با غرب را می‌توان به سه دوره تاریخی تفکیک کرد:

۱. دوره نهضت ترجمه و ورود آثار علمی یونان و روم به جهان اسلام؛

۲. دوره انتقال میراث علمی و فرهنگی اسلام به غرب در قرون میانه؛

۳. دوره جدید ترجمه بسیاری از آثار متفکران غرب به زبان‌های مسلمانان.

البته در هر یک از این دوره‌ها، صرفاً رابطه یک سویه نبوده و تعامل و تبادل وجود داشته است ولی جریان غالب زیر عنوان‌های سه‌گانه مزبور یاد می‌شود.

غرب از طریق اطلاع‌رسانی‌های جهان اسلام با ذخائر علمی مسلمانان آشنا شد و به انتقال تجربه‌ها و کالاهایی نظیر کتاب به اروپا همت گمارد. کسانی همچون ادیلارد دیوایت^{۷۰} بین سال‌های ۱۱۱۱-۱۱۱۶ م به شرق مسافرت کرد و چون برگشت به تألیف و ترجمه آثار مسلمانان پرداخت.^{۷۱} حتی بسیاری از دانشمندان برای فهم بهتر متون علمی مسلمانان به یادگیری زبان عربی پرداختند.^{۷۲}

وقتی طَلَيْطَلَه (تولیدو Toledo) در ۱۰۸۵ م، به تصرف دولت مسیحی اسپانیا درآمد، کتابخانه‌های بزرگ با بسیاری از منابع اصیل اسلامی به دست عالمان اروپایی افتاد. پس از آن بود که نهضت ترجمه منابع عربی به لاتین در طلیطله شکل گرفت و بسیاری از کتاب‌های اسلامی ترجمه شد.^{۷۳} کارنامه چند تن از این مترجمان توسط آقای حماده بررسی شده است.^{۷۴}

داوری برخی این است که کتاب‌شناسی تأثیر زیادی در تاریخ دانش بشری داشته است.^{۷۵} یکی از مصادیق بارز این تأثیر، فعالیت‌های کتاب‌شناختی مسلمانان است که با تأثیرگذاری بر تاریخ علوم، در فرایند تمدن غرب تأثیر داشت.

انتقال میراث تمدن اسلامی به غرب از طریق اندلس، مبحثی جدی برای مورخان تمدن غرب است.^{۷۶} بدون شک غرب، آشنا به پیشرفت‌های فرهنگی و تمدن جهان اسلام بوده است در شکل‌گیری این شناخت، فهرست‌هایی نظیر کتاب الفهرسة ابن خیر، بی تأثیر نبوده است. ابن خیر اشبیلی

۶۶. نگاه کنید به تاریخ

الکتاب، ج ۱،

صص ۲۳۶-۲۳۷.

۶۷. همان، صص ۲۴۶-۲۴۷.

۶۸. جهود وزارة الشؤون

الاسلامية والاقواف،

صص ۲۵ و ۲۸.

۶۹. نگاه کنید به الوقف و

الاعلام، نوشته خالد بن

عبدالله.

70. Ade, latd de Bath.

۷۱. رحلة الكتاب العربي،

ج ۱، ص ۳۳.

۷۲. همان، ج ۱، ص ۳۷.

۷۳. همان، ج ۱، ص ۵۱.

۷۴. همان، صص ۵۵-۹۷.

۷۵. التثرات المربری

الاسلامی، ص ۱۲۳.

۷۶. نگاه کنید به «اللقاء

الحضاری فی

الاندلس»، صص ۱۱۳-۱۲۱.

۸. تاریخ الكتاب، الکسندر ستيبتش فيتش، ترجمة محمد الارناؤوط، كويت، عالم المعرفة، ۱۹۹۳م.
  ۹. تاريخ تعليم و تربيت در اسلام، محمد داغ و حفظ الرحمان رشيد اويمن، ترجمة علي اصغر كوشافر، تبريز، دانشگاه تبريز، ۱۳۷۴.
  ۱۰. تاريخ كتابخانه‌های مساجد، محمدمكي سيباغی، ترجمة محمد عباسپور و محمدجواد مهدوی، مشهد، بنياد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۳.
  ۱۱. التراث العربی الاسلامی، حسن محمد سليمان، قاهره، ۱۹۸۷م.
  ۱۲. تطور علم التاريخ الاسلامی حتى نهاية العصور الوسطی، احمد رمضان احمد، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۹م.
  ۱۳. الجهود العلمية والعملية لائمة الدعوة فی مجال الوقف، عبدالرحمن بن معلا اللويحق، رياض، ندوة مكانة الوقف، بی تا.
  ۱۴. جهود وزارة الشؤون الاسلامية و الاوقاف و الدعوة و خطتها فی رعاية المكتبات الوقفية، يوسف بن ابراهيم الحميد، رياض، وزارة الشؤون الاسلامية و الاوقاف، بی تا.
  ۱۵. خزائن الكتب القديمة فی العراق، كوركيس عواد، بغداد، مطبعة المعارف، ۱۹۴۸م.
  ۱۶. خزائن الكتب القديمة فی العراق منذ اقدم العصور حتى سنة ۱۰۰۰ للهجرة، بغداد، مطبعة المعارف، ۱۳۶۷ق.
  ۱۷. خزائن الكتب فی دمشق و ضواحيها، حبيب الزيات، بيروت، وزارة التربية الوطنية، ۱۹۴۷م.
  ۱۸. «خزانة القرويين و نوادرها»، العابد فاسی، مجلة معهدالمخطوطات العربية، ش ۵ (۱۹۵۹)، صص ۳-۱۶.
  ۱۹. دانش مسلمان، محمدرضا حكيمي، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی تا.
  ۲۰. دور ائمة آل سعود في وقف المخطوطات فی منطقة الرياض، عبدالله بن محمد بن عبدالله المنيف، رياض، ۱۴۲۰ق.
  ۲۱. دور القطاع الخاص فی دعم المكتبات الوقفية فی المملكة العربية السعودية، عباس صالح طاشكندی، رياض، جامعة الملك عبدالعزيز، بی تا.
  ۲۲. رحلة الكتاب العربي الى ديار الغرب فكراً و مادة، محمد ماهر حمادة، بيروت، مؤسسة الرسالة ۱۴۱۲ق/ ۱۹۹۲م.
  ۲۳. رسائل البلقاء، به كوشش محمد كردعلى، قاهره، ۱۹۴۶م.
  ۲۴. صيدالخاطر، عبدالرحمن ابن جوزی، قاهره، ۱۹۲۷م.
  ۲۵. العبر و ديوان المبتدى و الخبر، ابن خلدون، بولاق، ۱۲۸۴ق.
  ۲۶. الفهرست، ابن ندیم، به كوشش رضا تجدد، تهران، ۱۹۷۳م.
  ۲۷. الفهرست، ابن ندیم، به كوشش شعبان خليفه و وليد محمد العوزة، قاهره، العربي، ۱۹۹۱م.
  ۲۸. فهرست اللبلی، احمد بن يوسف فهري، به كوشش ياسين يوسف عياش و عواد عبديره ابوزينة، بيروت، دار الغرب الاسلامی، ۱۹۸۸م.
  ۲۹. فهرسة ما رواه عن شيوخه، ابوبكر محمد بن خير اشبيلي، به كوشش فرنسشكه قداره زيدین و خلیان ربارة طرغوه، سرقسطة، قوش، ۱۸۹۳م.
  ۳۰. فهرسة ما رواه عن شيوخه، من الدواوين المصنفة، ابن خیر اشبيلي، به كوشش فرنسشكه كودرا و خلیان تاراگو نظارت بر افست زهير فتح الله، بغداد و بيروت و قاهره، مكتبة المثنی و
- از دانشمندان اندلس، این فهرست را برای معرفی کارنامه کتاب در غرب اسلامی تدوین کرد.^{۷۷} حتی در دوره جدید تمدن غرب، غربی‌ها به این اثر توجه داشته‌اند. میخائیل عزیری راهب مارونی (۱۷۱۰-۱۷۹۰م) در زمانی که مسئول کتابخانه اسکواریال بود و به نسخه‌شناسی اشتغال داشت، برای اولین بار اطلاعات این اثر را نگاشت و منتشر کرد. اصل کتاب برای اولین بار توسط فرنسشكه كودرا و شاگردش خلیان تاراگو در اسپانیا، در ۱۸۹۳م منتشر شد.^{۷۸} کسانی همچون ابن خیر در واقع به اطلاع‌رسانی مخازن کتب موجود پرداختند. کتابخانه‌هایی که در زمان حاضر هم نظیر آنها در جهان اسلام کمتر یافت می‌شود. برای نمونه به این گزارش توجه شود:
- حاکم اندلس علاقه شدیدی به دانش، کتابخانه و کتاب داشت. الحکم بن عبدالرحمن الناصر کتابخانه‌ای در قرطبه با نیم میلیون جلد کتاب تأسیس کرد به طوری که در هر رشته کتاب‌های فراوان به همراه فهرست‌های راهنما داشت. فهرست‌های شعر آن فقط ۴۴ جلد بود.^{۷۹}
- احمد بن یوسف فهري فهرست دیگری از آثار موجود در اندلس تهیه کرد که با عنوان فهرست اللبلی منتشر شد. نکته قابل توجه این است که چون فرهنگ اسلامی در نقاط مختلف جنوب اروپا تا شمال آفریقا، خاورمیانه، آسیای میانه و خاور دور پراکنده بود و در هر نقطه نهادهای فرهنگی پیشرفته‌ای وجود داشت از این رو فهرست‌های متنوع ارائه شده است. غیر از فهرست ابن ندیم و ابن خیر، فهرست شیخ طوسی، و فهرست منتج‌الدین نمونه‌های دیگر قابل تأمل هستند.
- منابع و مأخذ
۱. احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، مقدسی، محمد بن احمد، لیدن، ۱۹۰۶م.
  ۲. اسهام المرأة فی وقف الكتب فی منطقة نجد، دلال بنت مخلد الحری، رياض، بی تا.
  ۳. «اضواء علی الوقف عبر العصور»، حسن عبدالغنی ابوغدة، الفیصل، ش ۲۱۷.
  ۴. الاوقاف و دورها فی تشييد بنية الحضارة الاسلامية، عبدالرحمان الضیحان، مدینه، جامعة الامام، [۱۴۲۰ق].
  ۵. بیت الحکمة فی عصر العباسیین، خضر احمد عطاء الله، قاهره، دارالفکرالعربی، بی تا.
  ۶. تاریخ آموزش در اسلام، احمد شبلی، ترجمة محمدحسین ساکت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۰.
  ۷. تاریخ الجامع الازهر، محمد عنان، قاهره، مؤسسة الخانجی، ۱۹۵۸م.

۷۷. نگاه کنید به «کارنامه فرهنگ مکتوب در غرب اسلامی تا قرن ششم قمری».

۷۸. عنوان لاتین این چاپ چنین است:

Index librorum de diversis scientiarum ordinibus quos a magis tris discit.

۷۹. مقدمه شعبان خلیفه بر فهرست ابن ندیم، ص ۱۰.

المكتب التجارى ومؤسسة الخانجى، ۱۹۶۳م/۱۳۸۳ق.

۳۱. «كارنامه فرهنگ مكتوب در غرب اسلامى تا قرن ششم قمرى»، محمد نورى، مجلة آينه پژوهش.

۳۲. كتابخانه هاى عمومى و نيمه عمومى عربى در قرون وسطى، يوسف العشى، ترجمة اسدالله علوى، مشهد، بنياد پژوهش هاى اسلامى، ۱۳۷۲.

۳۳. الكتب و المكتبات فى العصور الوسطى، شعبان عبدالعزيز خليفه، قاهره، الدار المصرية اللبنانية، ۱۹۹۷م.

۳۴. كنفرانس بين المللى فرهنگ و تمدن اسلامى، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى، ۱۳۷۳.

۳۵. «اللقاء الحضارى فى الاندلس»، عبدالعزيز الاهوانى، بحوث فى تاريخ الحضارة الاسلامية، اسكندرية، مؤسسة شبان الجامعة، ۱۹۹۷م، ص ۱۱۳-۱۲۱.

۳۶. مرجع شناسى ادبى و روش تحقيق، عباس ماهيار، تهران، نشر قطره، ۱۳۷۵.

۳۷. «مسجد و اثره فى تطوير التعليم»، حسين امين، مجلة دراسات تاريخية (دانشگاه دمشق)، ش ۵، رمضان ۱۴۰۱، صص ۷-۱۰.

۳۸. معجم الادباء، ياقوت حموى،

۳۹. «مكتبات الوفية فى المملكة العربية السعودية بين الماضى و الحاضر»، حمادى بن على بن محمد، مجلة مكتبة الملك فهد الوطنية، مجلد ۲، ش ۱، ۱۹۹۶م.

۴۰. «مكتبة عربية فى وثيقة عثمانية»، عبداللطيف ابراهيم، مجلة المكتبة العربية، ش ۲، (۱۹۶۵)، صص ۶-۷۷.

۴۱. نفخ الطيب، مقرئ، قاهره، ۱۲۷۹ق.

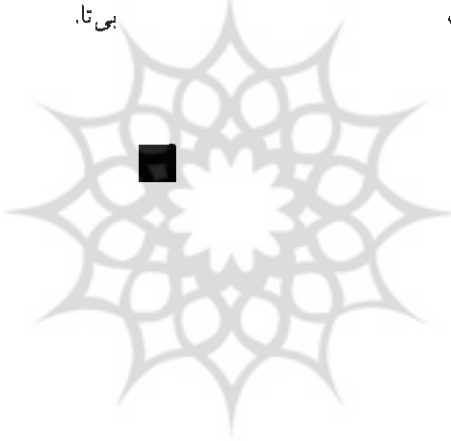
۴۲. نقش كتابخانه هاى مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامى، محمد مكى السباعى، ترجمة على شكوفى، تهران، سازمان مدارك فرهنگى انقلاب اسلامى، ۱۳۷۳.

۴۳. الوقف فى خدمة البحث العلمى، ناصر بن ابراهيم التويم، رياض، جامعة الامام محمد بن سعود الاسلامية، بى تا.

۴۴. الوقف و اثره فى تشييد بنية الحضارة الاسلامية، ابراهيم بن محمد المزينى، رياض، جامعة الامام محمد بن سعود الاسلامية، بى تا.

۴۵. الوقف و الاعلام، خالد بن عبدالله القاسم، رياض، بى تا.

۴۶. وقفية مكتبة شيخ الاسلام عارف حكمت، راشد بن سعد بن راشد القحطاني، رياض، جامعة الامام محمد بن سعود الاسلامية، بى تا.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی